

Mid-term evaluatie van het Plattelandsontwikkelingsprogramma Nederland 2000-2006

Samenvatting

Rotterdam, 3 november 2003

Opdrachtgever: Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, Regiebureau POP

Opdrachtnemer: ECORYS-NEI Regionale & Stedelijke Ontwikkeling i.s.m.
Grontmij Advies & Techniek

NEI is a member of the ECORYS group

Samenvatting

EU plattelandsontwikkelingsbeleid en het POP Nederland

Met Agenda 2000 en het akkoord van de Europese Raad van Berlijn in maart 1999 heeft de Europese Unie nadrukkelijk een andere, vernieuwende koers voor het plattelandsontwikkelingsbeleid ingezet. Als tweede pijler van het Europees landbouwmodel, beoogt het plattelandsontwikkelingsbeleid een coherent en duurzaam kader te scheppen voor de toekomst van het platteland. Centrale elementen daarin zijn versterking van de land- en bosbouwsector, en - algemener - van de concurrentiepositie van plattelandsgebieden, maar ook instandhouding van het milieu en het landelijk erfgoed. Aan het nieuwe beleid liggen vier principes ten grondslag: multifunctionaliteit, een multisectorale en integrale benadering, flexibele steun op basis van subsidiariteit, en decentralisatie en transparantie.

Om het beleid nader vorm en inhoud te geven is een EU-Kaderverordening Plattelandsontwikkeling opgesteld. De kaderverordening biedt een coherent en duurzaam raamwerk, waarin meerjarige programmering, cofinanciering door de EU en een vrije keuze door de lidstaten uit een menu van maatregelen (maar wel binnen bepaalde randvoorwaarden) belangrijke elementen vormen. De keuze van een lidstaat voor bepaalde maatregelen geldt in principe voor de periode 2000-2006; deze moest vooraf in een samenhangend programma, en tezamen met een degelijke financiële onderbouwing, worden vastgelegd en verantwoord, en door de Europese Commissie worden goedgekeurd.

Nederland heeft op basis van de EU-Kaderverordening één landelijk dekkend programma opgesteld, het Plattelandsontwikkelingsprogramma (POP) Nederland 2000-2006. In het POP Nederland staat beschreven op welke manier en met welke EU-maatregelen Nederland een zestal programmadoelstellingen wil bereiken. Het POP vormt op zijn beurt een onderdeel van het door Nederland geformuleerde *EU-programma Landelijk Gebied* dat als doel heeft te waarborgen dat de diverse mogelijkheden voor EU-financiering van plattelandsbeleid in Nederland die door Agenda 2000 waren ontstaan maximaal en vanuit een integrale visie te benutten. Behalve het POP vallen onder het *EU-programma Landelijk Gebied* tevens het Doelstelling 2-programma landelijke gebieden en overgangsgebieden, LIFE en de communautaire initiatieven Leader+ en INTERREG.

Doel en aanpak van de mid-term evaluatie POP Nederland

Voor de subsidieprogramma's met steun van Europese Structuurfondsen, zoals het POP, zijn eisen gesteld door de Europese Commissie inzake evaluatie en monitoring ter verantwoording van de verkregen steun. Er zijn drie cruciale evaluatiemomenten voorzien: de ex ante evaluatie (bij indiening van het programma), de mid-term evaluatie (halverwege de programmaperiode) en de ex

post evaluatie (aan het einde van de programmaperiode). De evaluaties dienen uitgevoerd te worden in overeenstemming met de richtlijnen die daartoe door de Europese Commissie zijn opgesteld. Deze omvatten onder meer de zgn. *gemeenschappelijke evaluatievragen en indicatoren*. De lidstaten hadden daarnaast de mogelijkheid eigen, zgn. *specifieke evaluatievragen en indicatoren* toe te voegen. Van deze mogelijkheid is door Nederland ruim gebruik gemaakt.

Doel van de mid-term evaluatie is – kernachtig geformuleerd - zicht te bieden op de voortgang en de eerste prestaties van het POP en het doen van aanbevelingen voor aanpassingen binnen het programma, in het bijzonder ter verbetering van het doelbereik. Naast de concrete beantwoording van de evaluatievragen heeft een beoordeling van het POP en zijn maatregelen plaatsgevonden aan de hand van een evaluatiekader, opgebouwd rond de evaluatiecriteria relevantie, coherentie, financiële voortgang, uitvoering en toezicht, en doeltreffendheid en doelmatigheid.

De evaluatie kent daarmee drie – samenhangende, maar zelfstandig leesbare - componenten:

- Component 1. Een beoordeling van het POP op basis van de bovengenoemde zes criteria,
- Component 2. Een beantwoording van de gemeenschappelijke en specifieke vragen, op basis van vooraf geformuleerde streefwaarden en indicatoren,
- Component 3. Conclusies en aanbevelingen op programma- en EU-maatregelniveau.

De mid-term evaluatie is gebaseerd op het POP Nederland 2000-2006, inclusief bijlagen, versie september 2001, en de door de Europese Commissie goedgekeurde wijzigingsvoorstellen.

Deze samenvatting concentreert zich op de componenten 1 en 3. Component 1 omvat daarbij tevens de relevante informatie die uit de beantwoording van de gemeenschappelijke en specifieke vragen naar voren kwam. Na een korte introductie over het POP volgen in deze evaluatie achtereenvolgens de beoordeling en de aanbevelingen.

Opzet en structuur van het POP Nederland

Het POP is ambitieus en beoogt ‘het platteland gereed te maken voor de 21ste eeuw’, met een ‘herstructurering van de agrarische sector’ en door ‘nieuwe impulsen op het platteland te creëren om het meer aantrekkelijk te maken voor de inwoners van stad en land’. Daarbij wordt de volgende strategie gevolgd:

“Om het platteland gereed te maken voor de 21ste eeuw zal naar een nieuw duurzaam evenwicht worden toegewerkt tussen economische functies en de functies natuur, landschap, water en milieu; functies die een eigen ruimte claimen. Het realiseren van economische, maatschappelijke en ecologische duurzaamheid wordt nagestreefd door een integrale aanpak van de problemen. De functie van het platteland zal worden ontwikkeld van een primaire productieruimte tot een meervoudige gebruikruimte, onder meer door een verschuiving van scheiding naar verweving van functies.” (z. 68, POP).

Als centraal structurend element binnen POP fungeren zes *prioritaire doelen*:

- Het ontwikkelen van een duurzame landbouw,
- Het verhogen van de kwaliteit van natuur en landschap,
- Het omschakelen naar duurzaam waterbeheer,
- Het bevorderen van diversificatie economische dragers,
- Het bevorderen van recreatie en toerisme, en
- Het bevorderen van leefbaarheid.

Om deze doelen te bereiken worden 16 van de in totaal 20 mogelijke EU-maatregelen door Nederland ingezet. *Niet* geselecteerd zijn de maatregelen vestiging van jonge landbouwers, vervroegde uittreding, en twee zgn. artikel 33 maatregelen: grondverbetering, en oprichting van bedrijfsgezondheidsdiensten en diensten ter ondersteuning van het bedrijfsbeheer voor de landbouw.

Het POP als programma is een gezamenlijk product van rijk en provincies en wordt ook zodanig uitgevoerd. Naast de EU-structurering in hoofdstukken en maatregelen, is het POP nader onderverdeeld in instrumenten: rijksregelingen en provinciale programma's. De meeste rijksregelingen bestonden reeds voor het POP en zijn daarin soms geheel, soms op onderdelen ingebracht. De provinciale programma's volgen de EU-maatregelstructuur, met voor bijna elke door Nederland toegepaste maatregel een provinciaal programma. Aan de provincies is de keuze gelaten welke programma's zij willen uitvoeren. Net als bij de rijksregelingen liggen aan de provinciale programma's (politieke) beleidsnota's en visies ten grondslag. Voor de rijksregelingen geldt dat onder een bepaalde EU-maatregel vaak meer dan één regeling valt. In totaal kent het POP 19 rijksregelingen en 13 provinciale programma's. De instrumenten worden bovendien voor meerdere verschillende doelen ingezet – de eerdergenoemde 'integrale aanpak' - waardoor het POP een sterk interdependente en ook complexe structuur kent. Een overzicht van alle instrumenten en hun samenhang met de EU-hoofdstukken- en maatregelstructuur is weergegeven in tabel 2, aan het eind van deze samenvatting

Allocatie van de POP-middelen

De totale uitgaven voor het POP over de periode 2000-2006 zijn begroot op 980 miljoen euro. Het accent in de middelenverdeling ligt vooral op de doelen duurzame landbouw en natuur en landschap, met respectievelijk 37% en 38% van alle nationale en EU-middelen. De verdeling over de andere vier doelen is, achtereenvolgens, 13% voor waterbeheer, 7% voor leefbaarheid, 4% voor recreatie en toerisme, en 2% voor diversificatie. Kijken we naar de verdeling over de EU-hoofdstukken en maatregelen, dan blijkt dat tweederde van de middelen is ingezet op de zgn. artikel 33 maatregelen vallend onder EU-hoofdstuk IX, *Bevordering van de aanpassing en de ontwikkeling van plattelandsgebieden*, op ruime afstand gevolgd door Hoofdstuk VI (Milieumaatregelen in de landbouw: 13%), Hoofdstuk I (Investerings in landbouwbedrijven: 4%) en Hoofdstuk VIII (Bosbouw: 3%). De financiële inzet op de EU-hoofdstukken III (Opleiding) en VII (Verbetering verwerking en afzet landbouwproducten) is verwaarloosbaar. Deze worden in deze evaluatie dan ook niet behandeld. Dit geldt ook voor EU-hoofdstuk V (Probleemgebieden en gebieden met specifieke beperkingen op milieugebied). Binnen de artikel 33 maatregelen – gericht op 'brede' plattelandsontwikkeling –

gaat ruim eenderde van de middelen naar maatregel k herverkaveling. Substantieel is ook de steun aan maatregel t milieubehoud in samenhang met land- en bosbouw en landschapsbeheer (28%) en maatregel q waterbeheer in de landbouw (18%).

Beoordeling

POP als uniek experiment van samenwerking en product van integrale benadering

Het POP Nederland 2000-2006 is om meerdere redenen een uniek programma. Het is voor het eerst dat een breed pakket van maatregelen en doelen gericht op plattelandontwikkeling samen is gebracht in een integraal programmeringsdocument voor een periode van zeven jaar. Het POP is bovendien een gezamenlijk product van Rijk en provincies. Ook in de keuze van zijn doelen en maatregelen is het Nederlandse POP uniek. Veel meer dan andere lidstaten richt Nederland zich bovendien op verbrede plattelandontwikkeling, met een accent op natuur en landschap, naast duurzame landbouw en waterbeheer. Het POP is daarmee deels ook een experiment en Nederland vervult – weliswaar onbedoeld – een voorbeeldfunctie. De resultaten van deze tussentijdse evaluatie dienen aldus bekeken te worden. Zij gaat geen oordelen uit de weg, maar ziet het huidige POP duidelijk wel als een leerproces. Het gaat vooral om de lessen voor een krachtig vervolg die we uit deze eerste jaren POP-ervaring gezamenlijk weten te trekken. Deze tussentijdse evaluatie is daartoe een hulpmiddel.

Beoordeling op coherentie

Het ontbreken van een duidelijke hoofddoelstelling en een duidelijke samenhang tussen de zes doelen wordt - ook door POP-betrokkenen – als één van de grote zwakten van het huidige POP gezien. Deze doelen worden bediend door een veelheid aan instrumenten, waarbij een ‘integrale aanpak’ wordt gehanteerd. Met dat laatste wordt overigens bedoeld dat “een instrument meerdere doelen dient”. Niet duidelijk wordt gemaakt in welke mate elk instrument afzonderlijk wordt geacht bij te dragen aan de doelen. De interne consistentie van het POP, d.w.z. de verbanden tussen belangrijke constituerende onderdelen als de SWOT- en probleemanalyse, de prioritering van doelstellingen en het gekozen instrumentarium, is verre van optimaal.

Het resultaat is een zeer complex programma waarin ogenschijnlijk alles met alles samenhangt, maar waarin duidelijke tussentijdse streefwaarden en heldere eindtermen ontbreken. Daar waar streefwaarden wel gedefinieerd zijn, zijn ze ontleend aan nationale beleidsnota’s of anderszins, en lopen ze veelal niet synchroon met het POP. Het POP is daardoor niet alleen complex maar ook onnodig ondoorzichtig en moeilijk toetsbaar en afrekenbaar, waar ook nationaal steeds meer aandacht naar uit gaat (VBTB). Sturing op doelen en *accountability* zijn niet de sterkste punten van het POP.

De complexe structuur is deels het directe gevolg van de keuze van Nederland om een groot aantal reeds bestaande rijksregelingen rechtstreeks onder het POP te brengen. Bij deze pragmatische keuze is sterk gedacht vanuit de filosofie van bestaande nationale beleidskaders en de systematiek van bestaande individuele regelingen, waarbij weinig rekening is gehouden met de door Brussel voorgestane programmafilosofie. Daarbovenop hebben de provincies gezamenlijk de

provinciale programma's geformuleerd die wel de Brusselse filosofie volgden en met hun gebiedsgerichte integrale aanpak op projectbasis als vernieuwend gelden.

De complexiteit geldt niet alleen voor het programma *op papier* (het POP-ontwerp), maar nadrukkelijk ook de uitvoering. De vele schijven waarover het POP loopt en de vele beleidsactoren die bij het POP betrokken zijn, zorgen voor een minder dan optimale administratieve efficiëntie. Voor een deel is dit een direct gevolg van de veelheid aan instrumenten.

Voordeel van de verwevenheid met Rijksregelingen en Provinciale Programma's is daarentegen een goede *externe coherentie* van nationale instrumenten. Het eerder genoemde *EU-programma Landelijk Gebied* zorgt tevens voor een goede externe coherentie met de overige EU cofinancierings-programma's. In de ontwerpfase was er sprake van veelvuldig overleg en een gedegen uitwisseling van informatie tussen de opstellers van deze programma's en de opstellers van het POP. Dit geldt ook voor de uitvoeringsfase. Het Ministerie van LNV bewaakt daarbij de afstemming tussen Doelstelling 2, Leader+ en POP. Wel kan de kanttekening worden geplaatst dat in het POP zelf een duidelijke en complete onderbouwing ontbreekt van deze samenhang.

Beoordeling op relevantie

De relevantie van het POP en de onderliggende doelen op zichzelf zijn onomstreden. Zowel op belang als op urgentie scoren de doelen in het algemeen positief tot zeer positief. De relevantie van het POP lijkt zelfs toegenomen. Dit geldt bijvoorbeeld de intussen nog grotere aandacht vanuit de EU voor verbrede plattelandontwikkeling in de jaren na Agenda 2000 en – zeer recentelijk – het EU-landbouwakkoord waarbij in de toekomst meer middelen voor de tweede pijler worden vrijgemaakt en het maatregelenpakket wordt verruimd. Dit geldt ook voor de onbedoelde voorbeeldfunctie die Nederland met het POP en zijn grote nadruk op artikel 33 maatregelen momenteel heeft. Daarnaast is plattelandontwikkeling als politiek thema in eigen land nadrukkelijker op de kaart gezet. *Vide* onder meer de aandacht rond de herinrichtings- en reconstructiediscussie van het landelijk gebied, de discussie over de plaats en toekomst van de landbouw - mede aangezwengeld door de dierziektenproblematiek en voedselveiligheid -, en nieuwe thema's als groene en blauwe diensten.

Wel wordt geconstateerd dat Nederland veel van door Brussel genoemde maatregelen heeft overgenomen in het POP (16 van de 20 maatregelen). Het POP is daarmee niet erg selectief. Met een in EU-perspectief bescheiden begroting worden zo veel instrumenten met elk hun eigen organisatie- en uitvoeringsdynamiek op de been gehouden. Het Nederlandse POP lijkt daarin overigens geen uitzonderingspositie ten opzichte van de rest van de EU in te nemen. Opvallend is wel dat Nederland geen gebruik maakt van de maatregelen vestiging van jonge landbouwers en vervroegde uittreding.

Geconstateerd wordt dat intussen de nationale institutionele kaders verder zijn ontwikkeld. Met name van belang is het nieuwe sturingsmodel en de gebiedsgerichte inrichting van het landelijk gebied die de provincies een grotere bestuurlijke armslag geeft. Beide vormen een belangrijke voorwaarde voor een

slagvaardig plattelandsbeleid en zijn daarmee indirect ook voor het POP van belang.

In economisch en politiek opzicht is de achterliggende periode 2000-2003 in Nederland gekenmerkt door grote veranderingen, *vide* de conjuncturomslag, de huidige recessie en een momenteel gering consumenten- en producentenvertrouwen. Bovendien is er sprake van tegenvallende overheidsinkomsten, bezuinigingen en ombuigingen in taakstellingen binnen rijk (ministerie LNV) en provincies. Het POP is niet gevrijwaard van deze bezuinigingen en het POP-budget is in potentie kwetsbaarder dan het zich bij de start in 2000 liet aanzien, zowel op rijks- als provinciaal niveau.

Beoordeling op uitvoering en toezicht

De uitvoering van het POP is vrij eenzijdig intern gericht. Het POP kenmerkt zich door een veelheid aan formele en informele vergader- en regelstructuren, en veel afstemming. Er bestaat daarentegen relatief minder contact met het “veld”. Zo is er maar weinig communicatie (PR) met de potentiële begunstigden over de mogelijkheden van het POP. De regelgeving rond het POP wordt bovendien door het veld als (te) complex ervaren. Procedures staan als langdurig en ondoorzichtig te boek.

Veel uitvoerende partijen. Bij de uitvoering, beheer en toezicht van het POP is een groot aantal partijen betrokken: de ministeries LNV, VROM en V&W, binnen LNV 3 beleidsdirecties en 4 stafdirecties (de regelingseigenaren), en voorts 11 provincies (de programma-eigenaren), de betaalorganen LASER en DLG, het Regiebureau POP, het Begeleidingsteam, het Coördinerend Bureau, de Audit Dienst en de Algemene Inspectie Dienst. Door het grote aantal partijen is de organisatie van het POP ingewikkeld. Dit wordt ook zo ervaren door de geïnterviewde partijen. De organisatie is de afgelopen jaren enigszins bijgeschaafd en is daardoor nu meestal wel inzichtelijk bij de betrokken partijen. De gekozen organisatievorm vergt echter veel en tijdrovend overleg en afstemming. De vele formele en informele vergader- en regelstructuren zijn deels het gevolg van voorzichtigheid, om zeker te stellen dat de EU-regelgeving wordt nageleefd. Deels ook zijn zij het directe gevolg van het grote aantal POP-instrumenten.

Complexiteit. Bij de beoordeling van de ervaren complexiteit van het POP is een niet onbelangrijk gegeven dat Nederland de regelingen rond het POP complexer heeft gemaakt dan strikt noodzakelijk volgens EU eisen. De Nederlandse *fiches* waarin de regelingen en programma's zijn beschreven zijn strak en weinig flexibel, te meer daar zij zeer strikt worden toegepast door de betaalorganen. Tegelijkertijd blijkt er de nodige onduidelijkheid rond definities en begrippen bij het openstellen van regelingen. Zij roepen dan ook veel vragen op bij potentiële begunstigden. Ook het protocol voor de uitvoering van het POP conform de Regeling subsidie Plattelandsontwikkelingsprogramma Provincies heeft een ingewikkelde structuur, hetgeen leidt tot lange wachttijden en veel overleg, zowel tussen de betrokken uitvoeringsorganisaties als richting aanvrager.

Met de procedures voor het toekennen van subsidie zijn veel stappen gemoeid waarbij veel partijen betrokken zijn. Voor de provinciale programma's lag

bijvoorbeeld de gemiddelde behandeltijd (tijd tussen aanvraag en verzenddatum beschikking tot subsidieverlening) bij betalingsorgaan LASER op 0,79 jaar. Bij DLG was deze met 50 dagen in 2001 en 75 in 2002 aanzienlijk korter.

Functioneren organisatiestructuur. Het Regiebureau POP is als enige organisatie binnen de nieuwe organisatiestructuur tussentijds op zijn functioneren geëvalueerd door een extern bureau. Het oordeel was grotendeels positief, maar er was ook kritiek. Deze betrof het beperkte sturend vermogen van het Regiebureau (reactief, incrementeel, onvoldoende sterk gepositioneerd), minder doortastendheid dan het veld soms verwacht en al te pragmatisch / ‘losjes’ in formele procedures. Ook bleek er onduidelijkheid over de afbakening van taken tussen B-team en Regiebureau, met name wat betreft de interpretatie van regelingen. Belangrijk kritiekpunt was ook dat het Regiebureau met kortlopende contracten en detachering werkt, met een vergroot risico op voortijdig vertrek en kennisverlies, en daarmee negatief voor de continuïteit. Aan een aantal tekortkomingen wordt inmiddels gewerkt. Het laatstgenoemde punt is evenwel nog altijd actueel.

Monitoring en evaluatie. De monitoring gericht op de jaarlijkse inhoudelijke en financiële voortgangsrapportages aan Brussel door de Nederlandse POP-autoriteiten is adequaat ingericht. De monitoring – de gestructureerde gegevensverzameling – ten behoeve van de evaluaties is dit veel minder. Monitoring en evaluatie vereisen beide verschillende monitoringgegevens. De verzameling van evaluatiegegevens kent nog belangrijke tekortkomingen, met name waar het om de verzameling van resultaat- en impactgegevens (*outcome*) gaat. In de meeste gevallen worden *output*gegevens wel adequaat verzameld. Daarnaast ontbreken in veel gevallen streefwaarden en ijkpunten (relevante nulmetingen) waardoor het vaak onmogelijk is om tot betrouwbare vergelijkende oordelen in de tijd te komen te komen. Deze zijn met name van belang voor bepaling van effectiviteit en efficiëntie van maatregelen en programma. Bovendien zijn op deelonderwerpen de vooruitzichten op verbetering van de evaluatiegegevens, met name op compleetheid en adequaatheid, niet positief. Dit geldt bijvoorbeeld het thema natuur en natuurontwikkeling, waar externe factoren van bepalende(r) invloed (kunnen) zijn op resultaten en impact dan beleid. Ook speelt (soms) mee dat door de Europese Commissie gevraagde indicatoren eenvoudigweg niet of niet betrouwbaar kunnen worden verzameld.

Beoordeling op financiële voortgang

De *overall* financiële voortgang van het POP is bevredigend. In totaal is over de periode 2000-2002 357 miljoen euro aan publieke middelen geïnvesteerd, ofwel circa 36% van het totale geplande budget. Begrote en gedane uitgaven lopen bovendien over de periode 2000-2002 redelijk in pas. De onderuitputting van EU-gelden is in deze periode beperkt tot 3%, ofwel 5 miljoen euro. Per onderdeel verschilt het beeld echter aanzienlijk. Het POP ligt voor de hoofdoelen duurzame landbouw en leefbaarheid zeer goed op schema. Dit geldt in wat mindere mate ook voor natuur en landschap en waterbeheer. Recreatie en toerisme, en met name diversificatie blijven evenwel sterk achter. Hoewel het gewicht van beide doelen budgettair beperkt is, is deze score zorgwekkend, ook gezien het feit dat het hierbij om relatief nieuwe kansrijke en belangrijke beleidsonderdelen gaat vanuit het perspectief van brede plattelandsontwikkeling.

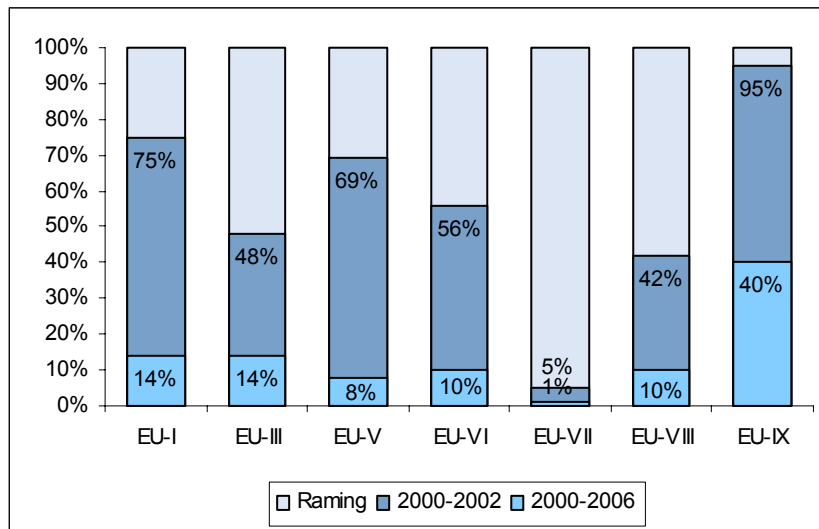

Kijken we naar de financiële voortgang over de diverse EU-hoofdstukken, zoals weergegeven in figuur 1, dan blijkt dat de bevredigende *overall* voortgang vooral wordt beïnvloed door een goede voortgang van het omvangrijke EU-hoofdstuk IX. Dit hoofdstuk, waarvoor in totaal 639 miljoen euro is begroot (nationale en Europese middelen), draagt voor bijna 71% bij aan de programmavoortgang per ultimo 2002. De matige voortgang op de andere EU-hoofdstukken wordt hierdoor versluierd in het totaalbeeld. Met name hoofdstuk VII en, in mindere mate, de hoofdstukken III en VIII laten een (zeer) matige financiële voortgang zien. Bij de matige voortgang van bepaalde hoofdstukken en maatregelen past de kanttekening dat het soms om relatief kleine budgetten gaat. Op maatregelniveau concentreren de problemen zich met name rondom de maatregelen g, i en p. Ook maatregel e blijft achter bij de verwachtingen. Daarnaast is er een groep maatregelen die min of meer van de grond zijn gekomen, maar waarvoor de komende periode bekeken dient te worden in hoeverre de voortgang stand houdt (maatregel a, c, f, h en m). De overige maatregelen (k, n, q, r, s, en t) staan er het beste voor.

Op onderdelen is de problematiek van onderuitputting daarmee pregnant. Zij is bovendien in 2002 toegenomen en de vooruitzichten voor 2003 zijn evenmin gunstig. In tegenstelling tot de EU-Structuurfondsen programma's, kent de EU-Kaderverordening geen n+2-regel, maar een n+0 regel. Afwezigheid van de n+2 regel maakt onderuitputting tot een reëel probleem. Immers, toegekend doch niet besteed co-financieringsgeld kan niet in het jaar daarop worden besteed, maar blijft definitief in 'Brussel'. De n+0 regel blijkt door programmamanagers als één van de belangrijkste belemmeringen, zo niet de belangrijkste, in de uitvoeringssfeer van het POP te worden ervaren.

Aanpak van onderuitputting staat dan ook terecht hoog op de agenda van de POP-organisatie. Er zijn verschillende oorzaken aan te wijzen voor de onderuitputting. Een deel daarvan heeft betrekking op trage besluitvorming, omslachtige procedures, te optimistische planning en vertragingen in de selectie van projecten, alsmede het niet synchroon lopen van Nederlandse en EU-begrotingsjaren.

Figuur 1. Financiële voortgang naar EU-hoofdstukken

Bron: Algemene financiële tabel POP Nederland en Uitputting POP 2000-2002.

Oorzaken lijken echter ook te liggen bij initiatiefnemers zelf, met name gemeenten, waar onvoldoende kennis inzake de betreffende EU-regelgeving aanwezig blijkt en onvoldoende daadkracht lijkt te zijn om bestaande lacunes in te lopen. Ook een laconieke houding ten aanzien van het verwerven EU-subsidie (“het komt vanzelf wel goed”) maakt dat in verschillende regio’s het aantal aanvragen / projectvoorstellen achterblijft bij wat potentieel mogelijk is. In een aantal gevallen wordt door potentiële begunstigen aan andere geldstromen de voorkeur gegeven boven het POP. Zo bleek - als voorbeeld - bij natuurprojecten de voorkeur te worden gegeven aan subsidiëring via het Natuuroffensief. Voor sommige POP-maatregelen blijkt er onder potentiële eindbegunstigen überhaupt weinig vraag te bestaan. De reden daarvoor kan zijn nieuwigheid, onbekendheid en te weinig PR vanuit het programma en regelingseigenaren voor een nieuwe rijksregeling of provinciaal programma, ofwel te weinig ‘echte’ belangstelling van potentiële eindbegunstigen. Gezien de korte looptijd van de POP is nog niet altijd even duidelijk wat de werkelijke reden is. Nadere analyse van de oorzaken door de programma-autoriteiten lijkt echter gewenst.

Tot nu toe werd de onderuitputtingsproblematiek pragmatisch maar niet structureel opgelost met meer grondaankopen. Voor de resterende programmaduur kan dit middel echter nog slechts beperkt worden aangewend, aangezien het budget voor grondaankopen voor natuurontwikkeling bijna is uitgeput. Er is dus verdere inspanning geboden om onderuitputting aan te pakken, ook al omdat bij structurele onderuitputting Brussel een strafkorting kan opleggen. Op voorstel van het Regiebureau heeft het Comité van Toezicht besloten tot een aantal maatregelen. Het gaat onder meer om het toepassen van een royale overprogrammering bij landinrichting en provinciale programma’s, in combinatie met het afgeven van extra beschikkingen. Daarnaast wordt gekeken naar een verscherping van de sanctieregels bij het niet nakomen van het betalingsritme en worden voor generieke rijksregelingen bezien of tot vervroegde uitbetaling kan worden gekomen.

Beoordeling op doeltreffendheid en doelmatigheid – acties en outputs

De doeltreffendheid (effectiviteit) en doelmatigheid (efficiëntie) van het POP en zijn maatregelen zijn vaak nog niet goed in beeld te brengen in deze mid-term evaluatie. Dit is deels een gevolg van het feit dat de periode betrekkelijk kort is voor een afgewogen oordeel, omdat acties (subsidies, projecten maar ook PR rond het POP, etc.) pas enkele jaren lopen en het POP bovendien een late start heeft gekend. Elk programma en elke maatregel kent bovendien een zekere aanloopfase. Deels is dit beperkte inzicht ook een gevolg van het ontbreken van nulwaarden en van streefwaarden en eindtermen in het POP zelf. Het ontbreken van duidelijk omschreven doelen – al dan niet gekwantificeerd – gecombineerd met de ‘integrale aanpak’ (“ieder instrument dient meerdere doelen”) en de veelheid aan instrumenten maken een objectieve beoordeling van doeltreffendheid en doelmatigheid op programma- en maatregelniveau zeer lastig. Er dienen dan ook op korte termijn nog de nodige inspanningen te worden gedaan teneinde met ex post evaluatie in 2007 wel voldoende uitspraken te kunnen doen over doeltreffendheid en doelmatigheid, onder meer door verbetering van de monitoring en het alsnog formuleren van streefwaarden.

Tabel 1. Wegend eindoordeel acties en outputs op maatregelniveau

Maatregel	Beoordeling acties	Beoordeling outputs	Deel van budget
Maatregel a: Investerings in landbouwbedrijven	0	0	3,7%
Maatregel c: Opleiding	0	?	1,2%
Maatregel f: Milieumaatregelen in de landbouw	++	+	21,2%
Maatregel g: Verwerking en afzet landbouwproducten	-	?	0,6%
Maatregel h: Bebossing van landbouwgrond	+	0	3,3%
Maatregel i: Overige bosbouwmaatregelen	+	-	1,5%
Maatregel k: Herkaveling	+	+	23,1%
Maatregel m: Afzet van kwaliteitslandbouwproducten	-	?	0,8%
Maatregel n: Dienstverlenende instanties basiszorg	-	?	1,0%
Maatregel o: Dorpsvernieuwing en bescherming landelijk gebied	0	+	3,6%
Maatregel p: Diversificatie van bedrijvigheid	-	0	1,6%
Maatregel q: Waterbeheer in de landbouw	+	+	11,9%
Maatregel r: Ontwikkeling landbouw samenhangende infrastructuur	+	+	2,4%
Maatregel s: Bevordering toeristisch en ambachtelijke activiteiten	-	-	3,8%
Maatregel t: Milieubehoud, landschapsbeheer, dierwelzijn	0/+	0/+	18,3%

Er is wel een goed beeld van de acties en outputs tot nu toe. Per maatregel is op basis van deze criteria een kwalitatief wegend eindoordeel te geven, weergegeven in tabel 1. De rijksregelingen krijgen grotendeels een voldoende, met uitzonderingen van SAN, onderdeel tijdelijk bos en Landinrichting, onderdeel bosaanleg. Hiervoor is lijkt geen belangstelling bij de potentiële begunstigden te bestaan. Bovendien hebben de betreffende subsidieregelingen een beperkte meerwaarde. Bij de provinciale programma's is het beeld duidelijk negatiever. Een aantal provinciale programma's komt maar moeilijk van de grond, onder meer door een gebrek aan belangstelling bij de provincies zelf (menukeuze!) en een beperkte vraag van potentiële eindbegunstigden. Een aantal provinciale programma's (waterbeheer, infrastructuur, bevorderen toeristische en ambachtelijke activiteiten, milieubehoud in samenhang met land- en bosbouw en landschapsbeheer) krijgen wel een positieve beoordeling.

Overall beoordeling POP

'Zware' maatregelen, goede voortgang. Het algemeen beeld dat uit de evaluatie naar voren komt is dat maatregelen waarvoor aanzienlijke budgetten zijn gereserveerd (10% en meer) doorgaans een goede inhoudelijke voortgang vertonen, zowel in termen van acties (gebruik van instrumenten) als output. De desbetreffende maatregelen, te weten f, k, q en t, vertegenwoordigen circa 75% van het totale programmabudget en bepalen daarmee in belangrijke mate het succes van het programma. De geboekte voortgang op deze maatregelen geeft dan ook aanleiding voor enig optimisme over het bereiken van de doelstellingen op programmaniveau. Overigens dient daarbij wel aangetekend dat op instrumentniveau het beeld (sterk) kan afwijken en 'harde' streefwaarden op basis waarvan de voortgang beoordeeld kan worden bovendien ontbreken.

'Lichte' maatregelen blijven achter. Keerzijde bij voorafgaande conclusie is dat de voortgang van maatregelen waarvoor slechts beperkt financiële middelen aanwezig zijn sterk te wensen overlaat. Meest in het oog springen daarbij de maatregelen g, m, n, p en s. Vanuit sociaal-economische perspectief worden deze maatregelen echter als uitermate relevant beoordeeld. In potentie zouden zij een belangrijke bijdrage kunnen leveren aan het oplossen van de plattelandsproblematiek. Immers, uitvoering van de maatregelen heeft rechtstreeks invloed op de marktpositie (concurrentievermogen) van het agrarische bedrijfsleven, genereert extra inkomen voor de landbouwbevolking, dan wel draagt in positieve zin bij aan de leefbaarheid van het platteland (voorzieningsniveau) en het toeristisch-recreatief potentieel (nieuwe economische dragers).

POP ook effectief? Voor een inzicht in de volledige omvang en reikwijdte van het programma komt deze mid-term evaluatie te vroeg. Wel kan worden geconstateerd dat het POP een belangrijke katalysator is van ontwikkelingen. Veel activiteiten waren anders niet, minder omvangrijk of later in de tijd zijn gestart. Ook de richting en kwaliteit lijken positief door het POP te worden beïnvloed.

Aanbevelingen

Een belangrijk onderdeel van de mid-term evaluatie is “het formuleren van aanbevelingen aangaande noodzakelijke of wenselijke aanpassingen binnen het programma, in het bijzonder om de mate van het doelbereik te verbeteren.” Bij het formuleren van deze aanbevelingen is nadrukkelijk gelet op haalbaarheid. Daarbij is rekening gehouden met de lengte van het politieke besluitvormingstrajecten, als ook met de beschikbare ambtelijke capaciteit om gewenste veranderingen voor te bereiden en te implementeren. Het gaat immers om schaars aanwendbare middelen. Daarnaast dienden de aanbevelingen uiteraard te passen binnen de EU-Kaderverordening.

Er is een onderscheid gemaakt naar aanbevelingen voor de huidige programmaperiode (2003-2006) en aanbevelingen voor de periode na 2006. De eerste hebben betrekking op concrete afgebakende acties binnen het huidige POP, de laatste zijn fundamenteel van aard.

Aanbevelingen programmaniveau periode 2003-2006

Aanbevelingen gericht op vergroting van de coherentie, effectiviteit & efficiëntie

Koerswijziging en/of nieuwe wijzigingsvoorstellen? Veranderingen in de context geven geen aanleiding tot majeure aanpassingen van het bestaande programma. Wel hebben wijzigingen in de algemene politieke koers geleid tot een accentverlegging in het beleid met betrekking tot het landelijk gebied. Het is – mede gezien de impasse die is ontstaan ten aanzien van de goedkeuring door de Europese Commissie van eerder ingediende wijzigingsvoorstellen door de nitraatproblematiek – niet opportuun om grote koerswijzigingen in het POP aan te brengen. Ondanks onderuitputting bij de POP-doelen diversificatie en recreatie wordt niet voorgesteld om over te gaan tot majeure budgetreallocatie, maar om de uitvoeringsproblemen bij dit onderdeel aan te pakken.

Stroomlijning beleidsinstrumentarium dringend gewenst. De omvang en de discontinuïteit van het LNV-instrumentarium is een punt van zorg. Dit zien we ook in het POP gereflecteerd. Versnippering en verbrokkeling van middelen en capaciteit, maar ook problemen van marketing en communicatie in het veld hebben hun weerslag op doeltreffendheid. Stroomlijning, bijvoorbeeld door bestaande regelingen te integreren dan wel af te bouwen, en opschoning van de huidige instrumenten, zoveel mogelijk met behoud van aanspraken en rechtszekerheid van de huidige begunstigen en uiteraard EU-conform, vereisen prioriteit. De resterende POP-periode dient benut te worden voor reflectie en aanpassing van de beleidsfilosofie, om in de volgende periode niet in dezelfde valkuilen te lopen.

Breng geen nieuwe instrumenten onder POP, maar pas huidige instrumenten aan. Het verdient geen aanbeveling om nieuwe wijzigingsvoorstellen in Brussel in te dienen om nieuwe maatregelen en/of instrumenten onder het POP te brengen. De voorbereiding en behandeling van wijzigingsvoorstellen legt een dusdanig forse claim op de beschikbare administratieve capaciteit, dat deze beter gestoken kan worden in het verbeteren en stroomlijnen van het huidige programma. Wel verdient het aanbeveling om – als voortzetting van de huidige beleidspraktijk - op grond van de actuele voortgang van Rijksregelingen en Provinciale Programma's op pragmatische gronden accentverleggingen – ook financieel - in het POP aan te brengen. Flexibiliteit en ontschotting zijn veelgenoemde suggesties voor verbetering van het POP. Ontschotting kan echter niet onbepikt. De door de EU goedgekeurde financiële tabel, gebaseerd op budgetten per maatregel is bepalend.

Aparte aandacht verdient het recente landbouwakkoord van Luxemburg van 23 juni 2003 waarbij besloten is tot een verschuiving van middelen via modulatie van de eerste naar de tweede pijler vanaf 2005. Daarnaast komt er een aantal nieuwe maatregelen om milieuzorg, voedselkwaliteit en dierenwelzijn te bevorderen en landbouwers te helpen aan de EU-productienormen te voldoen, naast een verhoging van de steun voor jonge landbouwers en ondersteuning van Natura 2000 (Vogel- en Habitatrichtlijnen). Geadviseerd wordt om ten aanzien van deze verruiming dezelfde filosofie en strategie te volgen als bij de reeds bestaande maatregelen. Dit hoeft overigens niet te betekenen dat per se gewacht dient te worden tot de periode 2007-2013 met implementatie van de maatregelen. Wel om dit slim te combineren met aanpassing van het bestaande (nationale) beleidsinstrumentarium.

Onderzoek oorzaken geringe belangstelling bepaalde POP-onderdelen. In de praktijk blijkt dat voor een aantal maatregelen bij de potentiële eindbegunstigen weinig tot geen belangstelling bestaat. De oorzaken voor die geringe belangstelling dienen duidelijk te zijn en waar ze dat niet zijn onderzocht te worden. Daar waar een POP-onderdeel meer publiciteit nodig heeft en duidelijker uitgedragen dient te worden om gebruik ervan te stimuleren, dient dit terstond te gebeuren.

Zorg bij overprogrammering voor garantie voldoende nationale financiering. Om het risico van onderuitputting te verminderen is dit jaar een strategie ingezet om zowel bij de Provinciale Programma's als bij de gebiedsgerichte Rijksregelingen een ruime overprogrammering toe te passen. Daarbij dient wel in het oog te

worden gehouden dat het nationale financieringsdeel – de Rijks- en de provinciale budgetten beschikbaar voor het POP – zoveel mogelijk gegarandeerd is. Overprogrammering zonder de garantie van nationale cofinanciering kan aanleiding zijn voor onaangename verrassingen. Dit zou aanvragers onvoldoende zekerheid bieden. Het creëren van een speciaal cofinancieringsfonds in de LNV-begroting en in de provincies als mogelijke oplossing van dit probleem verdient daarom overdenking.

Sturing op onderuitputting mag niet ten koste gaan van kwaliteit en inhoud. Bij sturing op onderuitputting dient voldoende oog te blijven voor inhoud en kwaliteit. Uitputting van budget is geen doel op zich en moet niet leiden tot de selectie van minder goede projecten.

Zorg voor publiciteit en ruime openstelling instrumenten. Geef nadrukkelijker aandacht aan de bekendmaking van regelingen en de mogelijkheden die deze bieden. Zet in op actieve projectverwerving (acquisitie) en zorg voor openstellingen die voldoende lang en in adequate perioden vallen, vooral ook als het (agrarisch) ondernemers betreft.

Investeer in marketing & communicatie. Investeer in marketing & communicatie naar potentiële POP-begunstigden. Doe dit zowel voor het POP als voor de door het POP gefinancierde rijksregelingen en provinciale programma's. Marketing en communicatie middels brochures en andere media zijn nodig om het imago van het POP in het veld te verbeteren en de bekendheid van het POP te vergroten, vooral ook bij de groep van (agrarische) ondernemers. Investeer ook in marketing & communicatie intern. Vooral bij de start van de Provinciale Programma's is vaak maar weinig aandacht besteed aan de nieuw ontstane relaties tussen POP-verantwoordelijke instanties, bijvoorbeeld tussen de provincies en LASER. Grote fysieke afstanden, weinig frequent contact en 'kleef-aan' imago's van betrokken partijen hebben geleid tot zakelijke, ietwat afstandelijke relaties die hun impact kunnen hebben op het gebruik van instrumenten. Meer contacten en meer overleg *on the spot (d.w.z. in de provincies)* worden in het veld genoemd als mogelijke verbeteringen.

Beperk kwetsbaarheid POP voor gevolgen nationale bezuinigingen. De gevolgen van de conjuncturomslag die zich in de periode 2000-2003 heeft voltrokken als ook de politieke omwenteling verdienen nadrukkelijk aandacht bij de programmering van het POP in de nog resterende programmaperiode. Dit geldt met name de gevolgen van de tegenvallende overheidsinkomsten en ombuigingen, en het veiligstellen van de nationale bijdrage van het POP. Men zou daarbij kunnen denken aan een (meerjarig) geoormerkt nationaal (co)financieringsfonds.

Aanbevelingen gericht op verbetering van uitvoering en toezicht POP

Evalueer bestaande organisatiestructuur in zijn geheel. Het functioneren van het Regiebureau POP is in 2002 geëvalueerd door een extern bureau. Daarbij is de kans gemist de gehele organisatiestructuur en het functioneren van betrokken partijen rond het POP onder de loep te nemen. Dit zou alsnog in de huidige programmaperiode dienen te gebeuren, en de lessen die daaruit worden getrokken mee te nemen bij het ontwerp van het POP 2007-2013.

Perfectioneer en stroomlijn de huidige POP-organisatiestructuur. Het verdient aanbeveling gedurende de resterende programmaperiode de focus te richten op het verder vervolmaken van de organisatiestructuur. ‘Kinderziekten’ in de uitvoerings- en toezichtsstructuur dienen zoveel mogelijk weggewerkt te worden. Richtpunt daarbij is de volgende programmaperiode. Versimpeling van de veelheid aan formele vergader- en regelstructuren die rond het POP zijn opgetuigd dient daarbij voorop te staan. De huidige kernorganisatiestructuur dient het uitgangspunt te zijn.

Minimaliseer bemoeienis andere organisatiestructuren met POP. De bemoeienis van andere organisatiestructuren met het POP moet zoveel mogelijk geminimaliseerd worden. Dit betreft vooral het Coördinerend Bureau (CB) dat momenteel een minder duidelijke rol lijkt te vervullen. De taken die het CB voor de eerste pijler uitvoert, zouden voor de tweede pijler volledig door het Regiebureau POP kunnen worden uitgevoerd.

Stroomlijn betaalorgaanstructuur en bekijk mogelijkheid fusie betaalorganen. Vervolmaak de scheiding in taken tussen de betaalorganen LASER en DLG: laat LASER de generieke Rijksregelingen uitvoeren en laat DLG de provincies bedienen en het gebiedsgerichte beleid uitvoeren. Bekijk bovendien de mogelijkheden om op *centraal (management)niveau* te komen tot een integratie van beide betaalorganen op termijn. Op dit niveau lijken synergievoordelen te behalen. Ook de taken die het Coördinerend Bureau nu heeft als gevolg van de structuur van meerdere betaalorganen kunnen daarmee worden afgestoten hetgeen additionele efficiëntiewinst betekent. Nederland neemt bovendien in EU-context een uitzonderingspositie in met 2 betaalorganen voor plattelandsontwikkeling. Voor de operationele capaciteit en de bediening van de ‘klant’ heeft een dergelijke wijziging geen gevolgen te hebben. Sterker, het handhaven van de bestaande organisatiestructuur van regionale vestigingen van DLG dient een voorwaarde te zijn. Deze blijkt immers goed blijkt aan te sluiten bij het gebiedsgerichte en projectgerichte uitvoeringsbeleid van de provincies. De uitvoering van generieke Rijksregelingen lijkt bij de regionale vestigingen van LASER in goede handen.

Ex post evaluatie 2006/7. Verbeter monitoring en stel alsnog streefwaarden vast. De monitoring c.q. verzameling van gegevens ten behoeve van de evaluatie heeft verbetering. Dit geldt onder meer de meting van inkomenseffecten van POP maatregelen, maar ook – en meer algemeen - de thema’s natuur, biodiversiteit, etc. Het concretiseren en kwantificeren van streefwaarden is van groot belang bij een uiteindelijke totaalbeoordeling van het POP op efficiëntie en

effectiviteit. Deels betreft het een kwestie van de juiste gegevens uit 'het systeem', d.w.z. de bij het POP betrokken instanties, te krijgen.

Overige aanbevelingen gericht op verbetering van de POP-organisatie

- Maak de nieuwe LNV-beleidsdirectie Plattelandsbeleid in oprichting verantwoordelijk voor beleidsafstemming en coördinatie van het POP met 'Brussel'. Dit oogt niet alleen logisch en sympathiek naar de buitenwacht ('Brussel', de Haagse politiek, andere ministeries, het publiek), maar kan ook een belangrijke signaalfunctie hebben ten aanzien van het thema plattelandsontwikkeling algemeen.
- Voor een optimale coördinatie, informatieuitwisseling en continuïteit verdient het aanbeveling de mogelijkheden tot intensivering van de contacten tussen het Regiebureau en LNV Den Haag te onderzoeken.
- Het personele verloop bij het Regiebureau – onder meer voortkomend uit kortlopende contracten / detacheringen – verdient nadere aandacht en vraagt om een adequate oplossing.

Aanbevelingen programmaniveau periode na 2006

Het huidige POP markeert de overgang naar een meer integraal georiënteerd plattelandsbeleid waarin beheer en behoud van het landelijk gebied in economisch, sociaal, cultureel en ruimtelijk opzicht centraal zal staan. Gezien de bredere maatschappelijke en economische ontwikkelingen in het landelijk gebied heeft een samenhangende en integrale benadering van plattelandsbeleid - die het POP voor staat - zeker ook in de toekomst veel potentie. Het waarmaken van deze potentie vraagt echter om een heldere visie, oog voor creatieve oplossingen en slimme combinaties, als ook een strakke regie.

Plattelandsontwikkelingsbeleid: nationaal of EU-beleid? Het primaat van het formuleren van landbouwbeleid en (landbouwgerelateerd) plattelandsbeleid ligt bij de EU in Brussel. De EU stelt met het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB) de kaders voor het landbouw- en (landbouwgerelateerd) plattelandsontwikkelingsbeleid vast. Om te voorkomen dat het volgende POP op twee gedachten blijft hinken (qua systematiek en inhoud) is het wenselijk om het Nederlands beleid te stroomlijnen met dat van de EU. Dit levert zowel Rijk als provincies belangrijke baten op:

- Het vermindert de beleidsvoorbereidings- en uitvoeringskosten door stroomlijning van bestaande instrumenten: minder instrumenten, en bovendien beter op Brusselse voorwaarden toegesneden
- De stroomlijning van instrumenten draagt bij aan de (nationale) doelstelling van 25% administratieve lastenverlichting
- Het meer in één lijn opereren met EU wet- en regelgeving en uitgangspunten betekent een belangrijke vermindering van de coördinatiekosten met Brussel, niet alleen wat betreft uitvoering, toezicht en controle, maar ook in het traject van goedkeuring van het POP en wijzigingsvoorstellen

Ook maatregelen die nationaal, zonder cofinanciering, worden ingezet en onder het regime van staatssteun vallen, dienen zoveel mogelijk in eenzelfde programmeringskader te worden gegoten als het POP. Dus eveneens 7 jaar, met

eenzelfde programmaopbouw als het POP. Daarmee wordt integraliteit van beleid bereikt, en weet men in het veld waar men aan toe is.

Aanbevolen wordt over te gaan tot het versneld afbouwen van nationale regelingen en het optuigen van een EU-conform beleidsraamwerk. Daarbij dient wel zoveel mogelijk rekening te worden gehouden met opgebouwde rechten van de huidige begunstigen van nationale regelingen. Het argument van een vergrote slagkracht, efficiëntie en effectiviteit op macroniveau pleit voor een snelle aanpassing en ontmanteling van bestaande regelingen.

Zorg voor vroegtijdige en duidelijke regie bij ontwerp POP 2007-2013. Start nu! Een inhoudelijk coherent en consistent POP met een duidelijke probleemanalyse (inclusief SWOT en situatie-analyse) en afgebakende, helder gedefinieerde doelen vraagt bij het opstellen om een duidelijke regie. Het verdient daarom aanbeveling een speciale compacte task force met krachtig mandaat opdracht te geven het nieuwe POP te formuleren. Deze task force dient uit representanten van zowel Rijk als provincies te bestaan. Deze task force zou in periodiek overleg aan de verantwoordelijke DG en directeuren binnen LNV en de provincies verslag dienen uit te brengen en feedback dienen te krijgen. Leden van deze task force dienen als projectgroep voor een gelimiteerde periode zoveel mogelijk vrijgesteld te worden van uitvoeringstaken zodat ze zich op daadwerkelijk op het ontwerp op hoofdlijnen kunnen richten.

Een brede maatschappelijke discussie kan zorgen voor de nodige inhoudelijke voeding voor het POP. Maar juist ook op politiek niveau – regering en Tweede Kamer, Gedeputeerde Staten - dient deze discussie over de inhoud van het POP gevoerd te worden. De *task force* dient gevoed te worden met de resultaten van zowel de brede maatschappelijke discussie als de politieke discussie. Het nieuwe POP zou vervolgens op hoofdlijnen ook politiek getoetst kunnen worden voordat het aan de Europese Commissie wordt voorgelegd. Deze opzet vergt tijd en het verdient dan ook aanbeveling nog dit jaar (2003) daadwerkelijke stappen in het oprichten van task force en brede maatschappelijke discussie te nemen.

Box 1. Enkele tips bij het opstellen van het POP voor de periode na 2006

- volg programma-aanpak ook daadwerkelijk (geeft structuur en samenhang in beleid en uitvoering);
- start met een grondige SWOT analyse van de landbouwsector en het platteland, benoem vervolgens duidelijk en concreet bestaande problemen en op basis daarvan concrete doelen en een optimale beleidsmix;
- creëer samenhang tussen doelen en benoem expliciet een hoofddoel;
- stem doelen en instrumenten op elkaar af (bij voorkeur één instrument per doel);
- benoem heldere, concrete en afrekenbare doelen gericht op het eindjaar van het nieuwe programma en tussentijds te verwachten resultaten;
- zorg in het kader van een goed monitoringssysteem voor een goede nulmeting;
- beoordeel bij de opzet het evenwicht tussen financiële middelen en te behalen resultaten;
- laat inhoud – en niet financiën – leidend zijn in de voortgang van het POP.

Aanbevelingen richting EU/Europese Commissie

n+0 – regel. Onderuitputting blijkt een belangrijk probleem te zijn bij de uitvoering van het huidige POP. Een versoepeling van de huidige zeer stringente n+0-regel zou verlichting in de onderuitputtingsproblematiek kunnen brengen. Het verdient aanbeveling bij de Europese Commissie nogmaals en krachtig een verandering te bepleiten naar een n+2-regime, zoals dat momenteel geldt voor de Structuurfondsenprogramma's en de Communautaire Initiatieven.

Bemensing. Door betrokken Nederlandse actoren wordt wel opgemerkt dat de Europese Commissie zich maar weinig inspanningen getroost om mee te denken over Nederlandse oplossingen en voorstellen. Dit wordt veelal verklaard door capaciteitsgebrek. Voor een complex programma als het POP zou het heilzaam zijn als de Nederlandse actoren ten allen tijde kunnen beschikken over voldoende geëquipeerde en oplossingsgerichte counterparts.

Conclusies en aanbevelingen voor de afzonderlijke EU-maatregelen en instrumenten

Bij de conclusies en aanbevelingen op maatregelniveau is met name is gekeken naar de relevantie (belang en urgentie) van maatregelen, hun financiële voortgang en de gepleegde acties en output. Wanneer een maatregel of instrument als weinig relevant is beoordeeld en slecht scoort op output, is bij de aanbevelingen nadrukkelijk gekeken of de maatregel of het instrument niet beter beëindigd kan worden.

Maatregel a – Investerings in landbouwbedrijven

Onder maatregel a valt de RSG en het Provinciaal Programma A. De RSG (investeringssubsidie galstuinbouw) kent een redelijke financiële uitputting. De voortgang van Provinciaal Programma A (verspreiding van nieuwe teelten, technieken of producten) is tot nu toe betrekkelijk slecht. De RSG blijkt echter niet sturend voor investeringen. Dit wordt mede veroorzaakt door onzekerheid omtrent openstelling van de regeling, voorwaarden en budget. Wel lijkt de RSG het moment van investeren te beïnvloeden. Provinciaal Programma A is nog niet goed van de grond gekomen. Er is met name onduidelijkheid over het potentieel gebruik. Het programma zet in op experimenten en wordt in veel provincies niet toegepast. De publiciteit rond het programma is gering. Het totaal aantal projecten onder maatregel a is gering. Het belang en de urgentie van de maatregel is evenwel groot. Er is een wijzigingsverzoek met betrekking tot maatregel a ingediend bij de Europese Commissie voor opname van de Investeringsregel Biologische Varkenshouderij. Dit verzoek is echter nog niet goedgekeurd.

Aanbevelingen:

- Handhaaf het huidig inspanningsniveau voor deze maatregel en verhoog dit waar mogelijk.
- Zet in op een grote betrokkenheid van de doelgroep RSG bij het programma door: meer duidelijkheid rond de openstelling, inzicht in beschikbare investeringsbudgetten, bijkomende voordelen van gebruik van de regeling (Groenfinanciering en fiscale aftrekposten).

- Provinciaal Programma A vraagt om heroriëntatie. Het is de vraag of het zinvol is extra publicitaire inspanningen te doen om het geringe gebruik tot nu toe te beïnvloeden. Gebruik de heroriëntatieronde van de provincies (staat voor 2003 gepland) om tot definitieve besluitvorming te komen over het wel of niet doorgaan met Provinciaal Programma A.

Maatregel c – Cursussen

Onder maatregel c valt alleen het Provinciaal Programma C dat inzet op scholing en begeleiding van ondernemers. Het programma heeft tot doel bij te dragen aan het stimuleren van veranderingsprocessen in de richting van een bedrijfseconomisch duurzame (milieu en maatschappelijk) vorm van ondernemen. De financiële uitputting blijft achter bij de planning. Wel is het aantal deelnemers aan voorlichtingen / cursussen gedurende de achterliggende programmaperiode toegenomen, hetgeen kan duiden op een toenemend animo. Belang en urgentie van maatregel c worden positief beoordeeld.

***Aanbevelingen:* Stimuleer het gebruik van Provinciaal Programma C en onderzoek of de relevante doelgroepen bereikt worden. Provincies hebben hierin een coördinerende rol.**

Maatregel f – Milieumaatregelen in de landbouw

Maatregel f omvat de RSBP en een onderdeel van de SAN. De RSBP heeft tot doel de omschakeling van gangbare naar biologische landbouw te stimuleren. Het areaal RSBP-verplichtingen ten opzichte van het totaal areaal biologische landbouw is substantieel, ten opzichte van het totaal landbouwareaal wordt zeer beperkt gebruik gemaakt van de RSBP. Oorzaken kunnen mogelijk liggen in de vertraagde groei van het segment biologisch en in voornemens om de fiscale voordelen van groenfinanciering te halveren. De RSBP zal in veel gevallen een stimulans, maar niet de reden zijn om over te schakelen naar biologische landbouw. Omschakeling naar biologische landbouw blijft onverminderd relevant. Binnen maatregel f zijn drie onderdelen van de SAN ondergebracht: beheer, landschap en Groene Hart en Waterland. De belangstelling voor de pakketten is zeer wisselend (ondervraging resp. overvraging). Onderuitputting lijkt vooral te ontstaan doordat bepaalde samenwerkingsverbanden¹ niet in aanmerking komen voor subsidie en, op het onderdeel landschap, op een aantal praktische gegevens (o.a. de mismatch tussen beschikkingsdatum en plantseizoen).

Aanbevelingen. Ten aanzien van de RSBP wordt aanbevolen te anticiperen op beleidsvoornemens om de fiscale voordelen van groenfinanciering te halveren. Onderzoek ook in hoeverre de regeling (in financiële zin) ruimte biedt voor extra prikkels om het besluit tot omschakeling te beïnvloeden, dit vanwege het feit dat de aantrekkelijkheid van omschakeling niet voor alle bedrijven even goed zichtbaar is. Ten aanzien van de SAN worden diverse aanbevelingen gedaan:

---

¹ Volgens EG-reglementering mag wel worden uitbetaald aan samenwerkingsverbanden als de lidstaat haar definitie van agrariër zodanig invult dat hieronder ook samenwerkingsverbanden vallen. Dit heeft natuurlijk consequenties (vb. gezamenlijke verantwoordelijkheid: fraude bij 1 landbouwer van het samenwerkingsverband, betekent bij constatering van fraude dat de consequenties pro rata neerkomen bij alle andere landbouwers van het samenwerkingsverband). Nederland heeft deze stap niet willen maken.

- Kies tussen (a) het afstemmen van het aanbod van de pakketten op de vraag (meer budget voor overvraagde pakketten), inclusief bijbehorende noodzakelijke ontschotting of (b) het stimuleren van ondervraagde pakketten.
- Benut het collectief potentieel (samenwerkingsverbanden).
- Regionaliseer de overlegstructuur om aanvraag- en behandelstermijn in te korten.
- Overleg tussen regelingseigenaar en provincies Noord- en Zuid-Holland en Utrecht om te komen tot verbetervoorstellen voor de onderdelen Groene Hart en Waterland.
- Pas een beperkt aantal pakketten aan.

Maatregel g – Verwerking en afzet landbouwproducten

Maatregel g omvat Provinciaal Programma G en de SIMC, onderdeel verwerking en afzet. Voor Provinciaal Programma G geldt dat slechts in beperkte mate projecten zijn gerealiseerd, uitgaven hebben betrekking op kosten voor bouw van onroerend goed, de verwerving daarvan of voor nieuwe machines; daarbij komt 60% voor rekening van de ondernemer. Dit is mogelijk een verklaring voor het feit dat er nog maar weinig interesse is voor het programma. De verwachting is dat door het verbeteren van het verwerkingsproces en het ontwikkelen van nieuwe markten economische voordelen zijn te halen. Nederland heeft ervoor gekozen de SIMC buiten het bestek van de midterm-evaluatie te houden.

Aanbevelingen. Provinciaal Programma G is in potentie een belangrijk instrument om investeringen door bestaande landbouwbedrijven te bevorderen. Het programma kan in het vervolg van de programmaperiode ongewijzigd blijven.

Maatregel h – Bebossing van landbouwgronden

Bebossing van landbouwgronden bestaat uit twee categorieën, namelijk tijdelijk bos (SAN) en blijvend bos (SN2000). Van de regeling tijdelijk bos wordt geen gebruik gemaakt, waarschijnlijk omdat hier geen economisch perspectief in wordt gezien. Van het onderdeel permanent bos wordt veelvuldig gebruik gemaakt. Met name particulieren zijn tevreden over de regeling. Als succesfactor wordt de vergoeding voor waardedaling van de grond aangemerkt. Andere doelgroepen zijn minder enthousiast, dit komt onder andere vanwege de complexe en langdurige aanvraag- en beoordelingsprocedures, onvoldoende budgetten, gebrek aan actieve benadering van doelgroepen, het niet voorzien in flankerend beleid en onzekerheid over de fiscale vrijstelling. Het blijkt dat het belang van bos voor de landbouw niet erg groot is en bovendien niet urgent. Aanleg van bos om de kwaliteit van natuur en landschap te verhogen is wel van groot belang; dit geldt met name voor blijvend bos.

Aanbevelingen:

- Beëindig het onderdeel tijdelijk bos onder de SAN.
- Stimuleer het onderdeel permanent bos onder de SN2000:
  - Hevel vrijkomend budget tijdelijk bos over naar blijvend bos,
  - pragmatische en actieve benadering van doelgroepen (met name terreinbeheerders en gemeenten).
- Vereenvoudig de huidige aanvraag- en beoordelingsprocedures: enkele duidelijke randvoorwaarden en een voorlopige beschikking parallel aan het in gang zetten van de vele noodzakelijke procedures.

- Verschaf duidelijkheid en inzicht in flankerend beleid en de mogelijkheden tot fiscale vrijstelling.

Maatregel i – Overige bosbouwmaatregelen

Maatregel i omvat de regeling Effect Gerichte Maatregelen in bos (EGM) en Provinciaal Programma I. EGM-bos is pas in 2002 gestart en kent een hoge ambitie. Er is echter te weinig nationaal geld beschikbaar om het aantal aanvragen dat binnenkomt te honoreren. Van het Provinciaal Programma I is nog geen gebruik gemaakt. Een aantal provincies heeft het programma stopgezet en lijkt te kiezen voor het vergelijkbare programma binnen de SN2000 en de SAN. Het belang van deze maatregel voor duurzame landbouw is zeer onduidelijk. Het belang voor natuur en landschap is gering te noemen.

Aanbevelingen: Zet het Provinciaal Programma I stop en zet vrijgekomen gelden in op de bredere doelstelling natuur en landschap.

Maatregel k – Herverkaveling

Maatregel k omvat een breed scala aan instrumenten: VS, RBB, RPTO, landinrichting (onderdeel kavelaanvaarding) en Provinciaal Programma K. Provinciaal Programma K scoort laag, het resultaat en de financiële uitputting zijn gering. Het belang van het programma is echter groot. De andere instrumenten onder maatregel k doen het (zeer) goed. Verwerving Staat en LIW (kavelaanvaarding) hebben reeds hun gehele budget voor de periode 2000-2006 opgenomen.

Aanbevelingen:

- Stimuleer Provinciaal Programma K. Laat de provincies die Provinciaal Programma K op dit moment inzetten het huidige programma beoordelen, indien mogelijk in overleg met projecteigenaren en kom waar nodig en mogelijk met aanpassingen van (rand)voorwaarden of aanpassing van de kredietraming.
- Houd de mogelijkheid open voor verdere benutting van de instrumenten Verwerving Staat en Kavelaanvaarding. Deze instrumenten inzetten als second-best option, wanneer aan het eind van een POP-jaar blijkt dat er onderuitputting ontstaat.

Maatregel m – Afzet van kwaliteitslandbouwproducten

Onder maatregel m is het Provinciaal Programma M ondergebracht. De voortgang van deze maatregel blijft enigszins achter bij de verwachtingen. Feitelijk is het provinciaal programma nog niet goed op gang gekomen. Het is niet geheel duidelijk of sprake is van opstartproblemen of dat andere achterliggende redenen (zoals eigen bijdrage, conjunctuur) de oorzaak zijn van de beperkte voortgang. Eind 2003 zullen de provincies zich nogmaals buigen over de programmaonderdelen die zij gedurende de resterende POP-periode via de provinciale programma's willen benutten. Doel is die programmaonderdelen, die inhoudelijk het beste aansluiten bij het eigen plattelandsontwikkelings-beleid te selecteren en daar maximale inzet op te realiseren.

Aanbevelingen: Inventariseer kansen en belemmeringen voor maatregel m. De komende periode moet meer zicht gekregen worden op het animo voor het programma bij relevante doelgroepen en eventuele belemmeringen voor deelname.

Maatregel n – Dienstverlenende instanties basiszorg

Maatregel N omvat het Provinciaal Programma N. De voortgang van het programma blijft achter bij de verwachtingen. De steunverlening richt zich in alle gevallen op de instandhouding van het bestaande niveau van basisvoorzieningen op het platteland. In tegenstelling tot wat de inhoudelijke voortgang doet vermoeden, is de financiële voortgang goed. Het programma kenmerkt zich door opstartproblemen (onbekendheid en relatief lange termijn die verstrijkt voordat de daadwerkelijke doelgroep wordt bereikt). De maatregel heeft binnen het POP een duidelijk belang en mate van urgentie.

Aanbevelingen: Ga na of er, gezien de beperkte inhoudelijke voortgang, voldoende draagvlak voor het Programma bestaat om ook in de resterende programmaperiode financiële middelen voor dit onderdeel te reserveren. Bij behoefte dienen extra inspanningen gedaan te worden in het kader van publiciteit van het programma, om tot een groter projectvolume te komen.

Maatregel o – Dorpsvernieuwing en bescherming landelijk gebied

Conclusie. Tot maatregel o behoort alleen het Provinciaal Programma O. Alle provincies, met uitzondering van Gelderland, zetten dit programma in. Het gebruik blijft op het eerste gezicht achter bij de prognoses die zijn gesteld; in totaal is aan 40 projecten subsidie verleend. Door toedoen van het Programma wordt de aantrekkelijkheid van het platteland voor recreatieve en toeristische activiteiten gestimuleerd en wordt het draagvlak voor het huidige voorzieningenniveau verbreed.

Aanbevelingen: Handhaaf het huidige Provinciaal Programma O.

Maatregel p – Diversificatie van de bedrijvigheid

Onder deze maatregel vallen de SGB, onderdeel diversificatie en het Provinciaal Programma P. Van de SGB is de achterliggende programmaperiode nog geen gebruik gemaakt. De regeling wordt gekenmerkt door opstartproblemen en de eerste beschikkingen konden niet eerder dan in 2002 worden afgegeven. De voortgang van Provinciaal Programma P is vanwege het ontbreken van streefwaarden moeilijk te beoordelen. De projecten onder het programma zijn doorgaans beperkt van omvang en nauwelijks van de grond gekomen. Extra werkzaamheden die gepaard gaan met diversificatie worden over het algemeen binnen het bedrijf opgelost, in die zin leidt uitvoering van projecten ook niet direct tot nieuwe werkgelegenheid.

Aanbevelingen: Handhaaf maatregel p en stuur op een combinatie van activiteiten, waarbij landbouwbedrijven gezamenlijk en in samenwerking met anderen (horeca, VVV, etc.) initiatieven oppakken.

Maatregel q – Waterbeheer in de landbouw

Alle instrumenten (GeBeVe, Landinrichting SGB water en Provinciaal Programma Q) kennen na een wat aarzelend begin een goede voortgang, in 2002 was zelfs sprake van overuitputting. Belang en urgentie van een duurzaam waterbeheer zijn hoog, onder andere bestrijding van wateroverlast en watertekorten. Mogelijk zouden de streefwaarden en budgetten dan ook verhoogd kunnen worden. Dit is

beperkt mogelijk binnen de randvoorwaarden van het POP. Er wordt vooralsnog uitgegaan van het handhaven van het huidige budget.

Aanbevelingen: Ten aanzien van inhoudelijke toetsing en beoordeling wordt aanbevolen nadrukkelijk ook de totale meerwaarde op het vlak van duurzaam waterbeheer in de overwegingen mee te nemen.

Maatregel r – Samenhangende infrastructuur

Maatregel r, dat de Rijksregeling Landinrichting, onderdeel ontsluiting en het Provinciaal Programma R omvat, kent een goede inhoudelijke en financiële voortgang. De bestedingen vormen bovendien een stijgende lijn. Het belang en de urgentie van de maatregel zijn hoog. Maatregel r leent zich in principe voor tussentijdse budgetverschuiving (verhoging).

Maatregel s- Bevordering toeristische en ambachtelijke activiteiten

Provinciaal Programma S en Landinrichting (onderdeel inrichting recreatie) maken onderdeel uit van maatregel s. De maatregel wordt gekenmerkt door een breed aandachtsveld met betrekking tot plattelandstoerisme. Het aantal projecten is beduidend lager dan begroot, het POP blijkt wel een belangrijke katalysator van ontwikkelingen. Toerisme wordt veel onderkend als nieuwe economische drager voor het platteland, deze sector draagt daarin ook bij aan het op peil houden van voorzieningen in het landelijk gebied. De relevantie van deze maatregel is dan ook groot.

Aanbevelingen: Handhaaf maatregel s, met name activiteiten die de bestaande regionale identiteit weten uit te dragen dan wel bijdragen aan het ontwikkelen van een nieuwe identiteit van een gebied dienen de voorkeur te krijgen. In de projectbeoordeling kan hierop gestuurd worden. Om de effectiviteit van de maatregel te versterken zou men zich meer kunnen richten op samenwerking. Samenhang in activiteiten (bijvoorbeeld in de vorm van een gebiedsvisie) zorgt voor een versterkt resultaat en continuïteit.

Maatregel t – Milieubehoud in samenhang met land- en bosbouw en landschapsbeheer en met verbetering welzijn dieren

Onder maatregel t vallen diverse instrumenten. De onderdelen van het instrumenten Landinrichting kennen een goede tot zeer goede financiële uitputting. Het onderdeel inrichting natuur (SN2000) blijft zowel een inhoudelijk als financieel achter, onder andere door de kinderziekten van Programma Beheer, complexe en langdurige aanvraag- en beoordelingsprocedures en omdat een aantal belangrijke partijen (SBB, waterschappen) niet in aanmerking komt voor subsidie. Het onderdeel EGM-natuur (SN2000) is nog maar net gestart, de ambitie is hoog en vooralsnog is niet duidelijk of deze gehaald zal worden. Maatregel t ligt in totaliteit financieel iets voor op de planning.

Aanbevelingen: Voor maatregel t zijn alleen aanbevelingen gewenst ten aanzien van SN2000:

- Verbeter het instrumentarium van de SN2000, zoals het beter benutten van collectief potentieel (agrarische natuurverenigingen) en het regionaliseren van de overlegstructuur om de aanvraag- en behandelingstermijnen in te korten.

- Om meer inzicht te verwerven in de SN2000, onderdeel EGM-natuur wordt voorgesteld dat de regelingseigenaar met een afvaardiging van potentiële aanvragers zo spoedig mogelijk het animo voor de regeling in beeld brengt.

Tabel 2. Overzicht van EU-hoofdstukken en maatregelen en de beleidsinstrumenten uit het POP Nederland

EU-hoofdstuk	EU-maatregel	Rijksregeling	Provinciaal programma	Begroot 2000-06
I: Investerings in landbouwbedrijven	A: Investerings in landbouwbedrijven	RSG	A	37,16
<i>II: Vestiging van jonge landbouwers</i>	<i>b. Niet toegepast door Nederland</i>	nvt	nvt	
III: Opleiding	c. Opleiding	Nvt	C	8,74
<i>IV: Vervroegde uittreding</i>	<i>d. Niet toegepast door Nederland</i>	Nvt	nvt	
V: Probleemgebieden en gebieden met specifieke beperkingen op milieugebied	e. Probleemgebieden en gebieden met specifieke beperkingen op milieugebied (maatregel e)	SAN, ond. Probleemgebieden	nvt	22,84
VI: Milieumaatregelen in de landbouw	f. Milieumaatregelen in de landbouw	RSBP; SAN; ond. beheer, landschap, en Groene Hart en Waterland	nvt	128,42
VII: Verbetering van de verwerking en afzet van landbouwproducten	g. Verbetering van de verwerking en afzet van landbouwproducten	Nvt	G	5,42
VIII: Bosbouw	h. Bepossing van landbouwgrond	SAN, ond. Tijdelijk bos; SN, ond. Blijvend bos	nvt	16,46
	i. Overige bosbouwmaatregelen	LIW, ond. Bosaanleg; SN, ond. EGM bos; SN, ond. beheer bos	I	14,66
IX: Bevordering van de aanpassing en de ontwikkeling van plattelandsgebieden, waaronder vallen:	<i>Maatregel j: grondverbetering. Niet toegepast door Nederland</i>	nvt	nvt	
	Maatregel k: herverkaveling	RBB; RPTO, ond. Verwerving; LIW, ond. kavelaanvaarding	K	222,31
	<i>Maatregel l: de oprichting van bedrijfsgezondheidsdiensten en diensten ter ondersteuning van het bedrijfsbeheer voor de landbouw. Niet toegepast door Nederland</i>	nvt	nvt	
	Maatregel m: afzet van kwaliteitslandbouwproducten	nvt	M	7,28

	Maatregel n: Dienstverlenende instanties voor de basiszorg voor de plattelandseconomie en -bevolking	nvt	N	9,16
	Maatregel o: Dorpsvernieuwing en –ontwikkeling en de bescherming en instandhouding van het landelijke erfgoed	nvt	O	34,54
	Maatregel p: de diversificatie van de bedrijvigheid in de landbouw en in verwante activiteiten, gericht op het combineren van verscheidene activiteiten of het aanboren van alternatieve inkomstenbronnen	nvt	P	15,84
	Maatregel q: het waterbeheer in de landbouw	GeBeVe; SGB, ond. waterbeheer; LIW: waterbeheersing	Q	114,52
	Maatregel r: Ontwikkeling en verbetering van de met de ontwikkeling van de landbouw samenhangende infrastructuur	LIW, ond ontsluiting	R	22,76
	Maatregel s: bevordering van toeristische en ambachtelijke activiteiten	LIW, ond. inrichting recreatie	S	36,12
	Maatregel t: milieubehoud in samenhang met land- en bosbouw en landschapsbeheer en met verbetering van welzijn en dieren	LIW, ond. inrichting reservaten en natuurgebied; SN, ond. inrichting natuur en ond. EGM bos	T	176
Andere acties	Vroegere begeleidende en overgangsmaatregelen, evaluaties			107,36
Totaal				979,59

